HISTORY STUDIES

INTERNATIONAL JOURNAL OF HISTORY

ISSN: 1309 4173 (Online) 1309 - 4688 (Print)

Volume 10 Issue 7, p. 185-198, October 2018

DOI Number: 10.9737/hist.2018.655

Remle Savaşı ve Selâhaddîn Eyyûbî (25 Kasım 1177)

Battle of Ramla and Selâhaddîn Eyyûbî (25 November 1177)

Dr. Serkan ÖZER

(ORCID:0000-0003-4079-9454)

Erzurum Teknik Üniversitesi - Erzurum

Öz: Selâhaddîn Eyyûbî'nin Nûreddîn Mahmûd Zengî'nin ölümünden sonra Kudüs Haçlı Krallığı'na düzenlediği ilk büyük seferinde gerçekleşen Remle Savaşı, onun Haçlılar karşısındaki ilk ve önemli yenilgisidir. Kaynaklara göre kendine fazla güvenen Selâhaddîn, Haçlılara karşı tedbiri elden bırakarak askerlerinin yağma için Haçlı topraklarında çok fazla dağılmalarına müsaade etmiştir. Böylece topraklarını ve insanlarını koruma telaşına düşen Kudüs Kralı IV. Baudouin'in ani baskını neticesinde bozguna uğrayan Müslümanlar, açlık, susuzluk, kötü hava şartları ve bedevilerin saldırıları nedeniyle zorlukla Mısır'a dönmeyi başarmıştır. Bu çalışmada, Selâhaddîn Eyyûbî'nin Remle'deki yenilgisi ve bunun altında yatan etmenler incelenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Askalân, Remle Savaşı, Selâhaddîn Eyyûbî, Haçlılar, Tapınak Şövalyeleri.

Abstract: The Battle of Ramla, which was happened in during first great campaign against Crusader Kingdom of Jerusalem after death of Nûreddîn Mahmûd Zengî and became the first and important defeat of Selâhaddîn Eyyûbî against the Crusaders. According to sources, overconfident Selâhaddîn let his guard down against the Crusader and allowed his soldiers to disperse too far in Crusader lands to plunder. Thus, after sudden raid of the Boudin IV, King of Jerusalem, who fell into the fuss of protecting his lands and people, the defated Muslims, because of hunger, thirst, bad weather conditions and attacks of Bedouins, they are barely managed to return to Egypt, In this study, defeat of Selâhaddîn Eyyûbî in Ramla and underlying factors have examined.

Keywords: Ascalon, Battle of Ramla, Selâhaddîn Eyyûbî, Crusaders, Knight Templar.

Giriş

Nûreddîn Mahmûd'un Haçlılarla mücadelesine yakinen şahit olan ve cihad fikrinin her daim taze tutulduğu bir ortamda yetişen Selâhaddîn Eyyûbî'nin cihad duygusu öylesine gelişmiştir ki kaynaklarda Kudüs'ü fethedinceye kadar yüzünün gülmediği rivayet edilmektedir. Böyle bir halet-i ruhiyye ile harekete geçen Selâhaddîn Eyyûbî, Haçlılara vurduğu ağır darbeler sonucunda zamanla Haçlılarla mücadelenin simgesi haline gelmiş ve büyük başarılarla imza atmıştır. Bunun en güzel örneği Kudüs Haçlı Krallığı'nın neredeyse tüm askeri gücünü imha ederek kazandığı Hittîn Savaşı'dır ki bu zafer sonrasında Kudüs'ü fethetmiş; bu fetih üzerine düzenlenen ve tarihe *Kralların Savaşı* olarak geçen III. Haçlı Seferi'nde ise İslam beldelerini korumayı başarmıştır.

Nûreddîn Mahmûd'un ordu komutanı ve naibi sıfatıyla Fâtımî Halifeliği'ne son veren Selâhaddîn Eyyûbî, güçlü bir idare kurarak Mısır'a sağlam bir şekilde yerleşmişti. Nûreddîn'in ölümüne kadar Haçlılara karşı iki cepheden sürdürülen mücadelede Selâhaddîn Eyyûbî, Nûreddîn ile birlikte Haçlılara karşı eşzamanlı seferler düzenlemiş ve bu görevini tam manasıyla ifa ederek Haçlıları kısıp almayı başarmıştır. 15 Mayıs 1174'te Nûreddîn Mahmûd'un ve 11 Temmuz 1174'te de Kudüs Kralı Amaury'nin ölümüyle birlikte mevcut güç

Volume 10
Issue 7
October
2018

dengeleri değişti. Bir otorite sorunu ile karşı karşıya kalan Kudüs Haçlı Krallığı'nda Amaury'nin on üç yaşındaki oğlu Baudouin tahta geçmesine rağmen onun cüzzamlı oluşu krallığın bekası için büyük bir tehlikeyi de beraberinde getirdi. Bunun yanı sıra Trablus Kontu III. Raymond'un çocuk kralın vasisi olması ile yeni bir kriz ortaya çıkmış ve asiller arasındaki güç mücadelesi iyice alevlenmişti. Kont Raymond'u destekleyen yerli baronlar ve Hospitalier Tarikatı üyeleri, krallığın selameti için Müslümanlarla iyi geçinme zorunluluğunun farkında olarak barıştan yana olmalarına karşın Tapınak (Templier) Şövalyeleri ise Müslümanlara taarruz ederek barışı ihlal ediyorlardı. Ancak çocuk Kral IV. Baudouin, zamanla annesinin, Joscelin de Courtenay'ın ve Renaud de Chatillon'un¹, dolayısıyla da Tapınakçıların etkisinde kalmaya başladı. Bu durum, idari ve askeri alanda sıkıntılar yaşayan ve barış ortamına her zamankinden daha fazla ihtiyaç duyan Haçlıların daha saldırgan politikalar izlemelerine neden olacaktı. Nitekim vasiliği 1177'de sona eren Raymond ve taraftarlarının etkinliklerini tamamen yitirmesiyle birlikte Remle Savaşı'na sürüklenen Haçlı Krallığı'nı savaştan galip ayrılmasına rağmen kötü günler bekliyordu.²

Müslüman cephesinde ise Nûreddîn'in yerine geçen çocuk yaştaki oğlu es-Sâlih üzerinde tahakküm kurmak isteyen emirlerin baskısı neticesinde kurulmuş olan güçlü idari yapı, Haleb, Dimaşk ve Musul merkezli olmak üzere üç parçaya ayrıldı. Müslümanların içinde bulundukları bu zayıf durumdan istifade etmek isteyen ve yukarıda belirtildiği gibi zaten saldırgan bir tutum içinde olan Haçlıların saldırıları, ancak vergi ödenerek önlenemedi. Bu sırada Mısır'da bulunan Selâhaddîn, Amaury'nin ölümü akabinde 26 Temmuz 1174'te düzenlenen Sicilya donanmasının İskenderiye Seferi'ni³ boşa çıkardıktan sonra Nûreddîn'in parçalanmış devletini toparlamak için harekete geçti. Fakat yoğun bir tepki ile karşılaşan Selâhaddîn'in Dimaşk, Haleb ve Musul'u itaat altına alması kolay olmadı. İlk olarak 26 Kasım 1174'te Dimaşk'ı, sonra 12 Haziran 1183'te Haleb'i ve 3 Mart 1186'da imzaladığı anlaşma ile Musul'u hâkimiyeti altına almasıyla birlikte Selâhaddîn, İslam birliğini sağlamış oldu. Kısacası Nûreddîn'in ölümünden Musul'un teslim olduğu 1186 yılına kadar Selâhaddîn, Müslüman rakipleriyle ve Haçlılarla, bazen de bu ikisinin ittifakıyla mücadele etmek zorunda kaldı.⁴ Tüm bu gelişmeler, içinde bulunulan zor koşullar ve bazı stratejik hataları nedeniyle Selâhaddîn, aşağıda teferruatlı olarak ele alacağımız Remle⁵ Savaşı'nda yenilgiye uğradı. Haçlılara karşı

¹ Nûreddîn Mahmûd zamanında esir alınan bu kontlar, -Kraliçe Agnes'in girişimiyle- Nûreddîn öldükten sonra Müslümanlar arasında baş gösteren iktidar mücadeleleri sırasında Haleb Valisi Gümüştekin tarafından serbest bırakıldılar. Bkz. Willermus, (William, Archbishop of Tyre), *A History of Deeds Done Beyond the Sea*, C. II, Trans: E. A. Babcock-A. C. Krey, Colombia University Press, New York 1943, s. 414, Ebru Altan, "Renaud de Châtillon: Antakya Prinkepsi (1153-1160), Mâverâ-i Ürdün Senyörü (1177-1187)", *Tarih Dergisi*, S. 55/1, İstanbul 2013, s. 10-11, Abdul Rahman Azzâm, *Saladin*, Pearson Education Limited, London 2009, s. 137, Renaud de Chatillon, hapisten kurtulduktan sonra Kerak Kalesi'ne sağlam bir şekilde yerleşerek Tapınak şövalyeleriyle faaliyet göstermeye başladı. Remle Savaşı'nda da savaşın kazanılmasında büyük yararlılık gösteren Renaud'un sonrasında Müslüman kervanlarına saldırıları ve taşkınlıkları barışın bozulmasına sebep olmuş ve Selâhaddîn, birkaç kez onu ele geçirirse öldüreceğine dair yemin etmiştir. Altan, agm, s. 12-13 vd.

² Steven Runciman, *Haçlı Seferleri Tarihi*, C. II, Çev: Fikret Işıltan, TTK, Ankara 1992, s. 338-340, 344, Işın Demirkent, *Haçlı Seferleri*, Dünya Kitapları, İstanbul 2004, s. 129, Thomas F. Madden, *The Concise History of the Crusades*, Rowman & Littlefield, United Kingdom 2014, s. 70, Altan, agm, s. 11-12.

³ Willermus, *age*, s. 399-400.

⁴ Selâhaddîn'in İslam birliğini sağlama çabaları için Bkz. Ramazan Şeşen, *Selâhaddîn Eyyûbî ve Devlet*, Çağ Yay., İstanbul 1987, s. 69-84, Runciman, *age*, s. 338, 340-343.

⁵ *Kumlu Yer* anlamına gelen Remle, Emevî Halifesi I. Velîd zamanında (705-715) Filistin askeri valisi olan kardeşi Süleyman b. Abdülmelik tarafından kurulmuştur. Yafa limanını Kudüs'e bağlayan yolun geçtiği Şefelah Ovası'nda Kudüs'e yaklaşık 45 km. mesafede kurulan şehir, denizle dağ arasında yer alıyordu ve Filistin'in tam ortasında bulunduğundan bölgenin merkezi konumundaydı. Süleyman b. Abdülmelik halife olduktan sonra buraya kanallarla su getirtti ve Remle, zamanla mümbit bir hal aldı. Abbâsîler, Tolunoğulları, İhşidîler ve Fâtımîlerin hâkimiyetinde bulunan şehir, 1099'da Haçlıların eline geçti ve Haçlı Seferleri boyunca birçok savaşa sahne oldu. Selâhaddîn Eyyûbî, 1187'de şehri Haçlılardan aldı ve bir süre sonra -tekrar Haçlıların eline geçmemesi için- yıktırdı. Sâmi es-

Müslümanların topyekûn bir savaş vermesi gerektiği bir dönemde Selâhaddîn'in aldığı bu yenilgi, onun uzun vadedeki planlarını etkilemiştir. Fakat Selâhaddîn, çok ağır sonuçlara neden olan bu yenilginin yaralarını kısa sürede sarmayı başarmış ve birkaç ay sonrasında daha büyük bir orduyla Haçlıların karşısına dikilmiştir.

Remle Savaşı Öncesinde Yaşanan Gelişmeler

Remle Savaşı öncesinde Haçlılarla ve Müslüman rakipleriyle mücadele içerisinde olan Selâhaddîn'e karşı ilk olarak Haçlılar harekete geçmiştir. Selâhaddîn, Amaury'nin ölümü sonrasında Haleb'i itaat altına almaya uğraşırken Trablus Kontu III. Raymond 1175 yılının başlarında Hama şehri üzerine bir caydırma seferi düzenledi. Selâhaddîn, Şam'da büyük bir kuraklık yaşanması nedeniyle bölgede uzun süre kalamayacağı için Haçlılarla savaşa girmede. Amaury'nin ölümü sonrasında krallıkta yaşanan kriz ve Haçlı topraklarını da etkileyen kuraklığın etkisiyle Haçlılar, Temmuz 1175'te Selâhaddîn'den ateşkes talep etmek zorunda kaldılar.⁶ Fakat varılan bu anlaşma uzun ömürlü olmayacak; Kudüs Kralı ile Trablus Kontu Raymond'un aynı anda harekete geçmeleri ile Haçlılar ertesi yıl bu anlaşmayı bozacak. Baalbek Valisi İbnü'l-Mukaddem karşısında yenilgiye uğrayan Raymond'un⁷ Kudüs Kralı ile birleşmesi sonrasında karşılıklı çıkan Selâhaddîn'in kardeşi Turanşah, Aynu'l-Cerr mevkiinde ağır bir mağlubiyete uğradı. Selâhaddîn, ordusunun bölgeye yaklaşması nedeniyle geri çekilen Haçlıların peşine düşmek yerine Mısır'a döndü (Eylül 1176)⁸ ve Haçlı cephesinden tam manasıyla emin olamadığı için burada savunma tedbirleri almakla meşgul oldu. Zira alınan haberlere göre Bizans İmparatoru Manuel Komnenos, Miryokefalon'da ağır bir darbe almış olmasına rağmen Mısır'a bir sefer düzenlemek için donanmasını hazır hale getirmiş; Fransa Kralı VII. Louis ve İngiltere Kralı II. Henry yeni bir Haçlı seferi için Haçlı yemini etmişlerdi. Alınan bu haberler doğru çıktı, fakat Haçlılara yardım için doğuya sadece Flandre Kontu Philippe geldi. Haçlıların Flandre Kontundan beklentileri büyük olmalı ki kontun Eylül 1177'de Akka'ya ulaştığını haber alan Bizans İmparatoru, önce elçilerini hemen ardından da donanmasını yola çıkardı.⁹

Kudüs Kralı IV. Baudouin, hastalığı nedeniyle Flandre Kontundan naibi olarak Haçlı-Bizans ordusuna katılmasını talep etti. Böylesine ağır bir sorumluluğu alamayacağını ve ayrıca Bizans'tan duyduğu rahatsızlığı dile getiren kont, orduyu Renaud de Chatillon ile birlikte yönetmesi teklif edilince Renaud'u küçümseyen sözler sarf etti. Flandre Kontunun bu tutumundan, onun Haçlılara yardımdan ziyade kendi çıkarları için doğuya gelmiş olduğu anlaşıldı. Zira kont, akrabası olan kralın kız kardeşleri Sibylle ve Isabella'yı vasallarından Robert de Bethune'ün iki oğluya evlendirmek için doğuya gelmişti. Baronların haklı nefretine sebep olan bu tutum ve taleplerinin reddi ile kont, Ekim 1177'de Kudüs'ten ayrılarak Trablus'a geçti.¹⁰ Böylece Haçlıların herhangi bir birlik düşüncesinden uzak olduğunu gören Bizans donanması da geri dönmek zorunda kaldı.¹¹

Sekkâr, "Remle", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. XXXIV, Ankara 2007, s. 560-561, Yâkut b. Abdullah el-Hamavî, er-Rûmî el-Bağdâdî, *Mu'cemü'l-Büldân*, C. III, Dâru Sâdır, Beyrut 1977, s. 69-70, E. Honigsmann, "Remle", *MEB. İA*, C. IX, İstanbul 1964, s. 689.

⁶ İbnü'l-Esîr, İzzeddîn Ebu'l-Hasan Ali Muhammed el-Cezerî, *İslam Tarihi: el-Kâmil fî't-Târih Tercümesi*, C. XI, Çev: Abdülkerim Özaydın, Bahar Yayınları, İstanbul 1987, s. 348.

⁷ İbnü'l-Esîr, *age*, s. 350, Runciman, *age*, s. 343, Şeşen, *age*, s. 95-96.

⁸ Aynu'l-Cerr Savaşı için Bkz. İmâdeddîn Kâtib el-İsfehânî, *Sena'l-Berku's-Şâmî*, İhtisâr: Bundârî, Tah: Fethiye Nebravî, Mektebetü'l-Hancî, Mısır 1979, s. 109, İbnü'l-Esîr, *age*, s. 350, Runciman, *age*, s. 343, Şeşen, *age*, s. 96.

⁹ Runciman, *age*, s. 346-347, Bizans İmparatorunun beklentileri için ayrıca Bkz. Willermus, *age*, s. 420.

¹⁰ Willermus, *age*, s. 417-420, Runciman, *age*, s. 347, Zoe Oldenbourg, *The Crusades*, Pantheon Books, New York 1966, s. 390-391

¹¹ Haçlı-Bizans müttefik ordusunun Mısır'a sefer düşüncesi ve detayları için Bkz. Willermus, *age*, s. 420-424, Runciman, *age*, s. 347.

Trablus'a geçen Flandre Kontu, Trablus Kontu ile Hama şehrini kuşatma kararı aldı. Kudüs Kralının yolladığı takviye birlikler ile ilk önce Hıms'a baskın düzenlendi fakat gönderilen bu öncü birlik, Müslümanlar tarafından pusuya düşürüldü. Asıl askeri birliklerinin başında bulunan Raymond ve Philippe ise Hama'yı kuşatmayı başarmalarına karşın Müslümanların Dimaşk'tan yardımcı birlikleri yola çıkarmaları üzerine geri çekilmek zorunda kaldılar. Bu gelişmeler bölgedeki diğer Haçlı lideri Antakya prinkepsi Bohemond'un harekete geçmesine neden oldu. Onun da katılımı sonrasında Haçlılar, Antakya'ya yaklaşık 20 km. mesafede bulunan Harim şehrini kuşatmaya aldılar.¹²

Remle Savaşı (25 Kasım 1177)

Mısır'da idari alanda reformlar yapan ve Kahire'yi tahkim eden Selâhaddîn, gerekli hazırlıkları yaptıktan sonra ordusunu Filistin'e doğru harekete geçirdi. İslam kaynaklarında seferin sebebine dair bir bilgi bulunmamakla beraber İmâdeddîn Kâtib el-İsfahânî, Selâhaddîn'in yanına gelen Mardin ve Hısn-ı Keyfa elçilerinin Nisan 1177'de Haçlılar tarafından esir alındıklarını rivayet etmektedir. Bu bilgiyi esas alan Ramazan Şeşen, Selâhaddîn'in bu olay üzerine harekete geçtiğini kabul etmektedir.¹³ Diğer İslam kaynaklarının yalnızca *Selâhaddîn'in cihad/gazve niyetiyle Mısır'dan çıktığını* kaydetmelerine karşılık Willermus, Selâhaddîn'in Askalân ve Remle seferinin sebebinin daha farklı açıklamaktadır. Yazar, Selâhaddîn'nin Haçlıların Antakya'da toplandıkları ve Flandre Kontu Philippe'nin katılımı sonrasında Harim'i kuşattıkları haberi üzerine sefere çıktığını bildirmektedir. Willermus'un değerlendirmesine göre böyle kritik bir durumda Selâhaddîn, krallık topraklarına girerek Haçlılara Harim kuşatmasını kaldırtmaya çalışmaktan veya Haçlılara karşı büyük bir zafer elde etmekten başka bir seçeneğe sahip değildi. Bu sebeple çok iyi donatılmış ve kalabalık bir orduyu¹⁴ hazır hale getiren Selâhaddîn, 28 Ekim 1177 Cuma günü Kahire'den hareket ederek antik el-Arîş şehrinde konakladı. Burada ağırlıklarını bir miktar askerle bırakan ve öncü birliklerini yola çıkaran Selâhaddîn, hafif silahlı ve deneyimli süvarileriyle beraber Dârum ve Gazze'den geçerek 23 Kasım 1177 tarihinde Askalân'a ulaştı.¹⁵

¹² Willermus, *age*, s. 425, Runciman, *age*, s. 348, Oldenbourg, *age*, s. 391.

¹³ İsfahânî, *age*, s. 122, Şeşen, *age*, s. 96.

¹⁴ Willermus, *age*, s. 426, Steven Runciman, zamanın sefer için uygun olduğunu düşünmektedir. Zira Selâhaddîn'in haber alma teşkilatı çok iyi işlediğinden Selâhaddîn, Bizans-Haçlı ittifakının sona erdiğini ve Flandre Kontunun bir miktar askerle kuzeye yöneldiğini haber almıştı. Runciman, *age*, s. 348, Azzâm, *age*, s. 141.

¹⁵ Willermus, *age*, s. 426-427, İsfahânî, *age*, s. 127-129, Ebû Şâme, Abdurrahmân b. İsmâil, *Kitâbu'r-Ravzateyn fi Ahbâri'd-Devleteyn: en-Nûriyye ve's-Salâhiyye*, C. II, Neşr: İbrahim Şemseddîn, Dârü'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut 2002, s. 301, 304, İbn Vâsıl el-Hamavî, Cemâleddîn Muhammed b. Sâlim, *Muferricü'l-Kurûb fi Ahbâri Benî Eyyûb*, C. I, Neşr: Cemâleddîn Şeyyâl, Kahire 1953, s. 58, Nuveyrî, Şihâbeddîn Ahmed b. Abdulvehhâb, *Nihâyetü'l-Ereb fi Funûni'l-Edeb*, C. XXVIII, Tah: Necîb Mustafa Fevâz-Hikmet Kaşlı Fevâz, Beyrut 2004, s. 262, Makrizî, Takiyyeddîn Ahmed b. Ali, *es-Sülûk li-Ma'rifeti Düveli'l-Mülûk*, C. I, Tah: Muhammed Abdülkadir Ata, Beyrut 1997, s. 175, İbn Haldûn, Abdurrahmân, *Târih-i İbn Haldûn: Divânü'l-Mubtedâ ve'l-Haber fi Tarihi'l-Arab ve'l-Berber ve Men Âsarahum min Zevî's-Sultani'l-Ekber*, C. V, Tah: Halil Şihâde-Süheyl Zekkar, Dârü'l-Fikr, Beyrut 2000, s. 341, İbn Kesîr, İmâdeddîn Ebu'l-Fidâ İsmail İbn Ömer, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, C. XVI, Tah: Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türkî, Dârü'l-Hicr, Kahire 1998, s. 522, Ebu'l-Fidâ, İmâdeddîn İsmâil b. Ali, *Kitâbu'l-Muhtasar fi Ahbâri'l-Beşer*, C. III, Yay: el-Matbaatu'l-Hüseyniyye el-Misriyye, ty., s. 59, Malcolm Cameron Lyons - D.E.P. Jackson, *Selâhaddîn -Kutsal Savaşın Politikaları-*, Çev: Zehra Savan, Pınar Yayınları, İstanbul 2006, s. 156, İslam kaynakları Selâhaddîn'in Kahire'den 28 Ekim'de hareket ettiğini ve Askalân'a 23 Kasım 1177'de ulaştığını haber vermektedirler. Bu nedenle İbnü'l-Esîr'in kronolojisi hatalı görünmektedir. Yazar, Selâhaddîn'in Cemâziyülâhır sonlarında (14 - 23 Aralık 1177) Mısır'dan hareket ettiğini ve 16 Aralık 1177'de Askalân'a ulaştığını haber vermektedir. Oysaki savaş 25 Kasım 1177'de vuku bulmuştu. Ondan yararlanan Sibt İbnü'l-Cevzî de bu hatayı tekrarlamaktadırlar. İbnü'l-Esîr, *age*, s. 354, Sibt İbnü'l-Cevzî, Şemseddîn Ebu'l-Muzaffer Yusuf b. Kızıoğlu, *Mir'âtu'z-Zamân fi Tenvârihi'l-Âyân*, C. XXI, Tah: İbrahim Zeybek, Dârü'r-Risâleti'l-Âlemiyye, Beyrut 2013, s. 248.

Selâhaddîn'in hareketiyle ilgili uyarılan Kudüs Haçlı Kralı IV. Baudouin, yüz kadar şövalyesi ve Tapınak şövalyelerinin bir kısmını yardım amacıyla Harim'i kuşatmakta olan Trablus Kontuna yolladığı için asker sıkıntısı yaşamaktaydı. Buna rağmen derhal harekete geçerek yaklaşık seksen Tapınak şövalyesini Selâhaddîn'in ilk ulaşacağı yer olan Gazze'ye gönderdi. Bunun yanı sıra krallığında bulunan az sayıdaki askerini bir araya getiren IV. Baudouin, bunların bir kısmını Kudüs'ü savunmaları için geride bırakarak az sayıdaki askeriyle Selâhaddîn'den önce Askalân'a ulaştı. Selâhaddîn'in öncü birliklerini şehir dışında karşılayan, fakat bu küçük çatışmalardan sonuç elde edemeyen ve kısıtlı askeri gücüyle Selâhaddîn'e karşı duramayacağını anlayan kral, şehre çekilmeyi tercih etti.¹⁶

Haçlı ve İslam kaynaklarının ittifak ettikleri üzere Haçlıların Selâhaddîn'in karşısına çıkmayışları, Selâhaddîn'i hata yapmaya sevk etmiştir. Willermus bu durumu şu sözlerle tasvir etmektedir: *Haçlıların güçsüzlüğü ve geri çekilişleri Selâhaddîn'i hataya sevk etti ve kralın Askalân'a çekilmesiyle Selâhaddîn kibre kapıldı. Hatta o kadar rahat davranmaya başladı ki savaş saflarını bile gevşetti. Zafer kazanmış gibi davranan Selâhaddîn, elde ettiği ganimeti adamlarına dağıtmaya başladı. Güvenliklerini ihmal eden Müslümanlar, çevreye dağıldılar, serbestçe dolaşmaya başladılar.*¹⁷ İslam kaynaklarında da Hristiyan yazarı teyit eden kayıtlar bulunmaktadır.¹⁸ Bu noktada özellikle İbnü'l-Esîr'in dile getirdiği bir husus çok önemli görünmektedir. Buna göre Haçlılar, topraklarını yağmalayan, halkını esir alan veya öldüren ordunun karşısına çıkmayınca *Müslümanların hırsları daha da arttı ve geniş bir alana tedbirsizce yayılıp rahat ve emin adımlarla ilerlemeye başladılar.*¹⁹

Haçlılar, Askalân'a hapsedilmiş bir durumdaydı. Müslüman ordusu ise beklenildiği gibi kuşatmayı daha da daraltmak yerine tedbiri elden bırakıp etrafa yayılarak ganimet toplamaya başladı. İslam kaynakları herhangi bir isim zikretmezken Willermus, çevreyi tahrip edenlerin başında Emir Çavlı'nın²⁰ bulunduğunu belirtmektedir. Çavlı öncülüğündeki Müslümanların ilk hedefi Remle şehri oldu. Şehir, tahkim edilemediği için halkının bir kısmı kral ile Askalân'a; daha zayıf olanlar, kadın ve çocuklar ise Yafa'ya sığınmışlardı. Remle ile aynı kaderi paylaşan Lydda da yakılırken St. George Kilisesi'ne sığınamayan veya kaçamayanlar kılıçtan geçirildi. Bu gelişmeler, hem zikredilen şehirlerde hem de Kudüs'te büyük bir korkunun yaşanmasına sebep oldu. Nitekim Kudüs'e çok yaklaşmış olan Müslüman akıncıların Calcalia denilen yere kadar ulaşmaları, Kudüs'ün tahkimatlarına güvenemeyen halkın bir kısmının şehri terk etmesine, bir kısmının ise Davud Kulesi'ne sığınmalarına neden oldu.²¹

Askalân'da sıkışıp kalan ve toprakları Müslümanlar tarafından tarumar edilen Kral IV. Baudouin, bu gelişmelere seyirci kalmak yerine Selâhaddîn'in şehri kuşatmakla görevlendirdiği birliğin ablukasını yararak Gazze'de bulunan seksen kadar Tapınak şövalyesine, kendisine katılmaları için haber ulaştırmayı başardı. Haberi alıp kendisine katılan

¹⁶ Willermus, *age*, s. 427, Lyons - Jackson, *age*, s. 156-157.

¹⁷ Willermus, *age*, s. 427.

¹⁸ İsfahânî, *age*, s. 129, Ebû Şâme, *age*, s. 304, İbn Vâsıl, *age*, s. 59, Ebu'l-Fidâ, *age*, s. 59, Aynî, Bedreddîn Mahmûd, *Ikdu'l-Cumân fî Târihi Ehli'z-Zaman: el-Asru'l-Eyyûbî*, C. I, Tah: Mahmûd Rızık Mahmûd, Dârü'l-Kutub ve'l-Vesâiki'l-Kavmiyye, Kahire 2010, s. 259, İbn Haldûn, *age*, s. 341, Nüveyrî, *age*, s. 262, Makrizî, *age*, s. 175, Runciman, *age*, s. 348-349.

¹⁹ İbnü'l-Esîr, *age*, s. 354.

²⁰ Bu ismi, Javelino (Jawali) olarak kaydeden Willermus, daha önceki bir kaydında onun, Haçlı-Bizans müttefik ordusunun 1169 Dimyat kuşatması esnasında Dimyat Valisi olduğunu haber vermişti. Willermus, *age*, s. 368, Bu sırada Selâhaddîn de Takıyyüddin ile beraber Remle'ye ilerliyordu. Şeşen, *age*, s. 96.

²¹ Willermus, *age*, s. 428, Calcalia, Arsûf yakınlarında bulunduğu göre Selâhaddîn'in askerleri çok geniş bir alana yayılmıştı. Lyons - Jackson, *age*, s. 157.

şövalyelerle güçlenen kral, savaş hatlarını birbirine yakın tutarak daha güvenli olan sahil hattı üzerinden önce İbelin'e sonra da ülke içlerine ilerlemeye başladı.²²

Remle'de çarpışan tarafların askeri gücü hakkında İslam kaynakları herhangi bir rakam vermezken yalnızca İbnü'l-Esîr, Selâhaddîn'in büyük bir orduyla yola çıktığını kaydetmiştir.²³ Buna karşılık Willermus, güvenilir kişilerden aldığı bilgileri çok iyi tetkik ettiğinin altını çizerek Selâhaddîn'in sekiz bini tavâşî ve on sekiz bini kara gulâm olmak üzere toplam yirmi altı bin hafif silahlı süvariye sahip olduğunu bildirmektedir.²⁴ Seferin başından itibaren asker sıkıntısı yaşayan Haçlı ordusuyla ilgili Willermus, yukarıda ifade edilen seksen şövalyenin katılımı sonrasında Haçlı şövalyelerinin sayısının 375'e ulaştığını bildirmektedir.²⁵ Haçlı ordusunun askeri gücü ile ilgili modern araştırmalarda farklı rakamlar mevcuttur, fakat bu verilere göre de Haçlı askeri birlikleri, nicelik bakımından Selâhaddîn'in ordusuyla baş edecek bir güce sahip değildi.²⁶

Remle Savaşı'nın ne şekilde cereyan ettiği konusunda mutabık olmayan kaynaklar, sadece savaşın sonucu hakkında uzlaşım içerisindedir. İslam kaynakları, Haçlıları dikkate almayan, tedbirsiz ve çoğu silahsız Müslüman askerlerin Haçlı şövalyeleri tarafından aniden baskınına uğratıldığını; Selâhaddîn'in dağılan askerlerini toplamaya çalıştığını, ancak bunu başaramayıp bozgun halinde geri çekildiğini kaydetmektedir. Fakat Willermus, İslam kaynaklarının aksine Selâhaddîn'in kralın Askalân'dan harekete geçtiğinden haberdar edildiğini, borazan ve davul çaldirarak en azından yakınlardaki askerlerini etrafında toplamaya çalıştığını aktarmaktadır. Hatta yazara göre Selâhaddîn, savaş başladığında ordusunu büyük oranda bir araya getirmiş ve askeri gücünü artırmayı başarmıştı.²⁷ Fakat kaynakların mutabık olduğu üzere Selâhaddîn, her hâlükârda hazırlıksız yakalanmış, Haçlıların ani ve şiddetli saldırıları karşısında ordusunu savaş düzenine sokamamıştır.

Hristiyan kaynakları savaşın bu evresinden sonra Müslümanların nasıl katledildiğine, esir alındığına ve kaçmaya çalışan askerlerin akıbetine odaklanmıştır. Hristiyan kaynakları kadar

²² Willermus, *age*, s. 429, Runciman, *age*, s. 349, Geoffrey Hindley, *Bir İslam Kahramanı Selâhaddîn*, Çev: Süleyman Genç, Doruk Yay., İstanbul 2011, s. 153-154, Lyons - Jackson, *age*, s. 157, Ebu'l-Ferec, yağma ile meşgul olan ve Haçlıların zayıflığı nedeniyle karşılarına çıkmayacağını düşünen Müslümanların ülke içine girişine Haçlıların izin verdiklerini ve fırsatını bulduklarında da saldırıya geçtiklerini kaydetmektedir. Fakat yazarın anlatımının aksine Haçlılar savaşa yön verecek durumda değildiler. Abû'l-Farac, Gregory (Bar Hebraeus), *Abû'l-Farac Tarihi*, C. II, Çev: Ömer Rıza Doğrul, TTK, Ankara 1999, s. 423.

²³ İbnü'l-Esîr, *age*, s. 354.

²⁴ Bu süvarilerin bini ise Selâhaddîn'in yakın muhafız (memlûk) birliğiydi. Willermus, *age*, s. 430-431, Süryani Patrik Mihail, Selâhaddîn'in ordu mevcudunu daha da abartmakta yayalar hariç 33 bin zırhlı süvarisi olduğunu kaydetmekte; ayrıca silahla diğer eşyaları taşıyan 52 bin devenin de orduda yer aldığını haber vermektedir. Süryani Mihail, *Süryanî Patrik Mihail'in Vakâyinâmesi (1042-1195)*, Çev: Hrant D. Andreasyan, TTK'da Yayınlanmamış Nüsha 1944, s. 253, Verilen rakamların abartılı olduğuna dair Bkz. Lyons - Jackson, *age*, s. 156.

²⁵ Askalân'dan Bethlehem Piskoposunun taşıdığı Gerçek (Kutsal) Haç ile çıkan krala, Tapınak Şövalyelerinin Üstadı Eudes de Saint Amand ve aralarında kâhya, Kont Joscelin, Prens Renaud de Chatillon, Remle'li Baldwin ile kardeşi Balian ve Renaud of Sidon'un da bulunduğu seksen tarikat üyesi katıldı. Willermus, *age*, s. 430. İslam kaynaklarında Haçlı ordusunun lideri olarak Nüreddîn zamanında Harim'de esir alınmış olan Kerak hâkimi Renaud de Chatillon zikredilmiştir. İbn Şeddâd, Behâeddîn, *en-Nevâdiru's-Sultâniyye ve'l-Mehâsinu'l-Yûsufiyye: Sîretu Selâhaddîn*, Tah: Cemâleddîn Şeyyâl, Mektebetu'l-Hancî, Kahire 1964, s. 97, İbn Vâsıl, *age*, s. 59, Sibt İbnü'l-Cevzî, *age*, s. 248, Makrizî, *age*, s. 175, Ebû Şâme, sayı vermeden Müslümanları dağıtan asıl gücün Tapınak şövalyeleri (ed-Daviyye) olduğunu kaydederken; Ebû Şâme, *age*, s. 304, İmâdeddîn Kâtib el-İsfehânî de Tapınak şövalyelerinin savaşa katkısının farkına varmıştır. Haçlıların şiddetli saldırısında Emir Takiyyüddîn'in Ahmed adındaki oğlu şehid düşmüştü. Diğer oğlu Şahinşah ise Tapınakçılar tarafından esir alınmış ve Selâhaddîn çok miktarda mal verip kurtarıncaya kadar yedi yıl bunların yanında esir kalmıştır. İsfehânî, *age*, s. 130-131.

²⁶ Steven Runciman ve Geoffrey Hindley, Askalân'a yönelen kralın yanında 500 şövalye bulunduğunu kaydederlerken, Runciman, *age*, s. 348, Hindley, *age*, s. 153, Thomas Asbridge bu sayıyı 600 şövalye ve birkaç bin piyade olarak vermektedir. Thomas Asbridge, *Haçlı Seferleri*, Çev: Ekin Duru, Say Yay., İstanbul 2014, s. 315.

²⁷ Willermus, *age*, s. 429-430.

olmasa da bunlara değinen İslam kaynakları, bazı detaylara yer vermeyi ihmal etmemiştir. Buna göre *Tellü's-Sâfiyye* olarak bilinen nehre ulaşan Müslümanlar, nehri geçmek için uygun bir mevki arayışında kısa süreli bir izdiham yaşamış ve akabinde Haçlıların ani baskınına uğramıştır.²⁸ Her ne kadar Müslümanlar, sağ kanadı sola, sol kanadı merkeze kaydırarak ve sırtlarını Remle tepelerine verip güçlü bir hat oluşturmaya çalışarak bu baskını göğüslemeyi deneseler de düşman askerlerini püskürtmeyi başaramadılar.²⁹ İbnü'l-Esîr'e göre büyük bir özgüvene sahip olan ve ihtiyatı elden bırakan Müslümanlar, kendilerini yakından takip eden Haçlı ordusunun farkına varamamışlardı. Bu baskın neticesinde bozguna uğrayan ve etrafa dağılan Müslümanların bir kısmı öldürüldü, bir kısmı da esir alındı (25 Kasım 1177).³⁰

Kaynaklara göre çarpışmaların ortasında kalan Selâhaddîn, esir alınma hatta öldürülme tehlikesiyle burun buruna gelmiştir. İçinde bulunduğu bu durumu Selâhaddîn, şu sözlerle tasvir etmiştir: *Bir şövalyenin, mızrağını bana doğrultmuş olarak, atını üzerime sürdüğünü gördüm. Yanında iki arkadaşı daha vardı. Onlar da üzerime geliyorlardı. Bunlara karşı adamlarımdan üçü çıktı. Onu ve arkadaşlarını yere serip yanıma yaklaştırmadılar. Bunlar İbrahim b. Kanâbir, Fadl el-Feyzî, Süveyd b. Gâşım el-Mısırî idi.*³¹ Dimaşk'taki kardeşi Turanşah'a yazdığı mektupta da yaşadıkları büyük tehlikeyi dile getiren Selâhaddîn, *And olsun ki, defalarca ölümle burun buruna geldik; fakat Allah Teâlâ bizi sadece olmasını istediği bir iş için kurtardı*³² diyerek şükürünü ifade etmiştir.

Hezimete uğrayan Müslümanların bir kısmı, ancak gecenin çökmesiyle birlikte zayıf kişileri, ağırlıklarını ve silahlarını arkada bırakarak savaş alanından kaçmayı başardılar; kaçamayanlar ise ya esir düştü ya da kılıçtan geçirildi. Wilermus'un verdiği bilgiye göre Haçlılar, savaşın yaşandığı Mons Gisard (bazı kaynaklarda Tell Gezer) denen mevkidен Cannaie des Etourneaux olarak bilinen bataklığa kadar Müslümanları takip edip bataklıkta saklanan Müslümanları o gece ve ertesi gün katlettiler.³³ Mısır'a yaya olarak dönmeye çalışan

²⁸ İsfehânî, *age*, s. 130, Ebû Şâme, *age*, s. 304, İbn Vâsıl, *age*, s. 59, Sibt İbnü'l-Cevzî, *age*, s. 248, Makrizî, *age*, s. 175, Nüveyrî, *age*, s. 262, İbn Haldûn, *age*, s. 341, İbn Kesîr, *age*, s. 522, Ebu'l-Fidâ, *age*, s. 59, İbn Şeddâd, *age*, s. 97, Ali M. Sallâbi, *Salâh ad-Deen al-Ayubi, -The Establishment of the Ayubid State-*, II, International Islamic Publishing House, ty., s. 375, Şeşen, *age*, s. 96, 98

²⁹ İbn Şeddâd, *age*, s. 97, Nüveyrî, *age*, s. 262-263, Bu taktikle iki öncü kuvvet ve bunun hemen ardında bir merkez oluşacak, sağ tarafın ardında tepe yer alacaktı. Lyons - Jackson, *age*, s. 158.

³⁰ İbnü'l-Esîr, *age*, s. 354, Süryani Mihail, savaşın tarihini 1178 olarak yanlış kaydetmiştir. Süryani Mihail, *age*, s. 253, İslam kaynakların geniş bir yer ayırdığı üzere Müslümanlar, Haçlılarla karşı karşıya geldiklerinde Takiyyüddin'in genç oğlu Ahmed, düşmana saldırdı ve salimen geri döndü. Onun bu hareketi diğer askerleri de etkiledi. Ancak ikinci saldırısında Ahmed şehid düştü. İbnü'l-Esîr, *age*, s. 354, İsfahânî, *age*, s. 130, İbn Vâsıl, *age*, s. 60, Ebu'l-Fidâ, *age*, s. 59, Sibt İbnü'l-Cevzî, *age*, s. 248, İbn Haldûn, *age*, s. 341, Aynî, *age*, s. 259, Esir alınanlar arasında yollarını şaşırان ve Haçlıların eline düşen Fakih İsa ile kardeşi Zahîreddin de bulunmaktaydı. Fakih İsa, iki yıl esarette kaldı. Sonra Selâhaddîn 60 veya 70 bin dinar fidye-i necât ödeyerek onu ve birçok esiri kurtardı. İbnü'l-Esîr, *age*, s. 355, Ebû Şâme, *age*, s. 305, İbn Vâsıl, *age*, s. 61, İsfahânî, *age*, s. 131, İbn Şeddâd, *age*, s. 97, Ebu'l-Fidâ, *age*, s. 60, Sibt İbnü'l-Cevzî, *age*, s. 248, İbn Haldûn, *age*, s. 341-342, İbn Kesîr, *age*, s. 523, Makrizî, *age*, s. 175, Nüveyrî, *age*, s. 262, Aynî, *age*, s. 259-260.

³¹ İsfahânî, *age*, s. 131, Ebû Şâme, *age*, s. 305, daha muhtasar kayıtlar için ayrıca Bkz. İbnü'l-Esîr, *age*, s. 355, İbn Vâsıl, *age*, s. 60-61, Şeşen, *age*, s. 98.

³² İbnü'l-Esîr, *age*, s. 355, Ebu'l-Fidâ, *age*, s. 60, İbn Haldûn, *age*, s. 341.

³³ Willermus, *age*, s. 431, daha muhtasar kayıtlar için Bkz. Abû'l-Farac, *age*, s. 423, Süryani Mihail, *age*, s. 254, Savaşın vuku bulduğu yer, İslam kaynaklarında Remle, Willermus'un eserinde ise Mons Gisard olarak kaydedilmiştir. Ancak Malcolm Cameron Lyons ve D.E.P. Jackson'un bu iki yer konusunda bazı şüpheleri vardır. Öncelikle kaynaklardaki bilgilere göre bölgenin belirleyici özelliği bir tepe ve nehirdir. İkinci olarak ise savaş, öğleden sonra yaşandığına ve kral Askalân'dan savaş günü çıktığına göre bu yer, Askalân'a yarım gün mesafede bulunmalıdır. Remle'nin bu tanımlara pek uygun olmadığı düşünülebilir, zira Mons Gisard (veya Tell Gezer), Askalân'a 40 km. uzaklıktadır. Tüm bu sebeplerle yazarlar, Askalân'dan yaklaşık 26 km. mesafede batıda bulunan günümüzdeki Kefar Menahem bölgesini bir ihtimal olarak düşünmektedirler. Lyons - Jackson, *age*, s. 157; Steven

fakat Haçlı topraklarında sığınacak bir yer bulamayan perişan haldeki Müslüman askerlerin çoğu da zamanla Haçlılar tarafından esir alındı.³⁴ Savaşı takip eden günlerde kaçmayı başaran Müslümanların pek çoğu da soğuk, açlık ve çölün zorluklarından dolayı kendi istekleriyle Haçlılara teslim oldular. Stanley Lane'nin tabiriyle *açlık, soğuk ve ağır yağmurlar, kılıcın başlattığını tamamladı*.³⁵ Bunun yanı sıra savaştan kaçmayı başaran Müslümanlara sadece Haçlıların değil, bedevîlerin de büyük zararı dokundu. Remle'deki yenilgiyi haber alan bedevîler ilk olarak Selâhaddîn'in el-Arîş'te bıraktığı ağırlıkları yağmaladılar, sonra da etrafa dağılan askerleri esir alarak Haçlılara sattılar.³⁶

Savaşın Sonuçları: Kayıplar ve Geri Dönüş

Tarafların kayıpları konusunda da kesin bir bilgiye sahip değiliz. Müslümanların kayıplarını tespit etmek zor olmasına rağmen Willermus, Haçlıların dört-beş şövalye ile bazı yaya askerlerini kaybettiğini zikretmekte, yine de ihtiyatlı yaklaşarak kesin bir rakam vermenin imkânsız olduğunu vurgulamaktadır. İbnü'l-Esîr de Selâhaddîn Ömer b. Muhammed'in, adamlarının bir kısmını kaybettiği çatışmayı anlatırken *Haçlılardan da öldürülenler oldu* demektedir, fakat o da kesin bir rakam verememektedir.³⁷ Savaşın sonunda Haçlılar, çoğunluğu miğfer ve zırhtan oluşan büyük bir ganimete kondular ve çok sayıda deve, at, köle vs. ele geçirdiler. Savaş biter bitmez Askalân'a dönen kraldan dört gün sonra, elde ettikleri ganimetleri yüklenen Haçlı askerleri krallarının yanında toplandılar.³⁸

Willermus'un ifadesiyle perişan durumda kaçmaya çalışan Müslümanlara karşı tabiat da dâhil olmak üzere tüm unsurlar birleşmişti.³⁹ Yazar bu konuda haksız da değildi, çünkü savaştan sonraki on gün boyunca yağın sağanak yağmur Müslümanların dönüşünü zora sokmaktaydı. Haçlılardan ziyade soğuk, açlık ve çölün Müslümanlara zarar verdiğini teyit eden İslam kaynaklarına göre de bu günlerde yaşanan en büyük sıkıntıların başında, susuzluk ve kılavuzların olmayışı geliyordu. Sibt İbnü'l-Cevzî, bu kötü şartlar eşliğinde Kahire'ye dönmeye çalışan Selâhaddîn'i *aç, susuz, hazinesini ve adamlarının bir kısmını kaybetmiş, bir kısmını esir vermiş* diye tasvir etmektedir.⁴⁰ Willermus, Sibt İbnü'l-Cevzî'nin bu tasvirini doğrular bir şekilde deve sırtında, çölü geçmeye çalışan Selâhaddîn hakkında *çok sayıdaki savaşıncısının, yanında sıralanmasıyla büyük bir kibre kapılan Selâhaddîn, yüz kadar adamıyla ilahi elin tokadını yiyerek geri döndü*⁴¹ diye yazmaktadır. Yenilgiyi haber alan Kadı el-Fâdıl, yanına Kinâne Araplarından kılavuzlar alıp çölde kaybolmuş birçok askeri kurtararak verilen

Runciman ise Müslümanların *Montgisard Kalesi yakınında, Remle'nin birkaç km. güneydoğusunda uçurumlu bir vadiden geçmekteyken* baskına uğradıklarını kaydetmiştir. Runciman, *age*, s. 349.

³⁴ Willermus, *age*, s. 432-433, İbn Şeddâd, *age*, s. 97, Sibt İbnü'l-Cevzî, *age*, s. 248, Malcolm Cameron Lyons ve D.E.P. Jackson, takibin yaklaşık 27 km'lik bir alanda sürdüğünü tespit etmişlerdir. Böyle bir mesafede Haçlıların, Müslümanları imha etmeleri beklenebilirdi. Ancak yukarıda dile getirilen nedenlerle kral, derhal Askalân'a döndü. Haçlı askerleri ise belli bir mesafeye kadar takibi sürdürebildiler. Lyons - Jackson, *age*, s. 159.

³⁵ Willermus, *age*, s. 433, Stanley Lane – Poole, *Saladin –and the Fall of the Kingdom of Jerusalem*, G.P. Putnam's Sons, London 1906, s. 155.

³⁶ Willermus, bedevîler hakkında şunları yazmıştır: Bu onların (bedevîlerin) kötü bir âdetidir. Savaşmak için her kim savaşa girerse girsün bunlar, savaşın tehlikelerinden daima kaçınırlar ve savaşın sonucu belirsiz olduğu sürece, uzaktan bakarlar; karar verildiğinde kendilerini muzaffere bağlarlar, fethedilen düşmanları kovalarlar ve kendilerini ganimetlerle zenginleştirirler. Willermus, *age*, s. 433.

³⁷ Willermus, *age*, s. 431, İbnü'l-Esîr, *age*, s. 354, Stevenson, savaş sonunda Haçlıların 1100 ölü ve 750 yaralı olduğunu kaydederken, M.A. Stevenson, *The Crusaders in the East*, Cambridge University Press, 1907, s. 218 / 3 no'lu dipnot; Thomas Asbridge bu sayıyı 1300 ölü, 750 yaralı olarak vermiştir. Asbridge, *age*, s. 316.

³⁸ Willermus, *age*, s. 432.

³⁹ Willermus, *age*, s. 432.

⁴⁰ İsfahânî, *age*, s. 131, Sibt İbnü'l-Cevzî, *age*, s. 248, İbnü'l-Esîr, *age*, s. 355, Ebu'l-Fidâ, *age*, s. 60, İbn Haldûn, *age*, s. 341, Aynî, *age*, s. 259.

⁴¹ Willermus, *age*, s. 433.

zayıfının daha da büyümesine engel oldu. Selâhaddîn ise ancak 9 Aralık 1177'de Kahire'ye ulaşabildi.⁴²

Olayın başka bir boyutu hakkında ilginç bilgiler veren İmâdeddîn Kâtib el-İsfehânî'ye göre Fâtımî taraftarlarının isyan etme ihtimallerini önlemek için ülke genelinde Selâhaddîn'in sağ olduğu ve Haçlılara karşı zafer kazandığı duyuruldu. Yazarın *askerler, küffâr diyarında kâfirleri öldürdüler* ve *galib/muzaffer askerler* ifadeleri, özellikle dikkat çekmektedir.⁴³ Selâhaddîn de daha sonraları mektuplarında benzer bir anlatımı tercih etmiştir. *Franklar, Müslümanlardan çok daha fazla mağlubiyet görmüştür* diye söze başlayan Selâhaddîn, savaşın Haçlılar için iyi başladığını, fakat Müslümanların lehine sonuçlandığını; su ve kılavuz sıkıntısına rağmen dönüşte çok az kayıplarının olduğunu ve bu kayıpların da pek önemi olmadığını ifade etmiş, uzayan dönüş yolculuğu için de *hastalarla acizleri taşıdık ve geride kalanlar asıl kuvvete yetişebilsinler diye yavaş gittik* açıklamasını getirmiştir.⁴⁴ İmâdeddîn'in bu rivayetlerini İbnü'l-Esîr de destekleyerek Selâhaddîn'in biraz yol aldıktan sonra dağılan askerlerinin iltihakını beklediğini ve çok az adamıyla çölde türlü meşakkatler yaşadığını kaydetmektedir.⁴⁵ Bu rivayetleri destekleyen bir başka yazar da Ebu'l-Ferec'tir. *Müverrih diyor ki* diye söze başlayan ve bir başka yazara atıfta bulunan Ferec, sözlerine şu şekilde devam etmiştir: *atlara binmiş müjdecilerin ve münâdilerin çarşılarında 'Sultan muzaffer oldu ve Franklar mağlup oldular' diye bağırıklarını işiterek kazanılan zaferin mahiyetini öğrenmek üzere koştumsa da bunlara yaklaşıncı şu sözleri söylediklerini işittim: 'Sultanın selamette olmasından sevinin' ve o zaman işin tersine gitmiş olduğunu anladım.*⁴⁶

Sonuç Değerlendirmesi

Yukarıda ifade edildiği üzere, mevcut bilgiler doğrultusunda Selâhaddîn'in sefere çıkma sebebini tam olarak bilmiyoruz. Burada ilk olarak Selâhaddîn'in, Nûreddîn sonrasında İslam dünyasının lideri olduğunu kanıtlamak veya Haçlılara askeri gücünü göstererek gözdağı vermek istediği akla gelebilir. Zira Nûreddîn ölünce Abbâsî Halifesine başvurarak elinde bulunan yerlerde hâkimiyetini tanımasını talep etmişti. Hristiyan ve İslam kaynakları Selâhaddîn'in, bu sefere çok büyük bir askeri güçle ve kaynakla çıktığını kaydetmektedirler. Yine de seferin hedefinin ani bir baskın ve yağma mı yoksa Kudüs'ü fetih mi olduğunu tespit edemiyoruz. Eğer hedef Kudüs olsaydı, Selâhaddîn'in doğrudan bu şehre saldırması beklenebilirdi. Ancak Haçlıların askeri bakımdan zayıf olması ve kralın tüm askeri gücüyle Askalân'a hapsedilmesi, Selâhaddîn'e bu imkânı sunabilir, Kudüs'ün fethini sağlayabilirdi. Selâhaddîn'in tedbirsiz davranışı ve kralın can havliyle tam zamanında baskını, Kudüs'ü bu tehlikeden kurtardığı gibi fethini de on yıl geciktirdi. Tüm bu ihtimallere rağmen Willermus'un ileri sürdüğü sebep daha makul görünmektedir. Yazarın ileri sürdüğü gibi önemli askeri bir amacı olmayan Flandre Kontuna yardım için Haçlıların asker gücünü böldüğünü ve Bizans-Haçlı ittifakının boşa çıktığını haber alan Selâhaddîn'in güneyden kısmen savunmadan mahrum olan Filistin'e girerek Haçlılara Harim kuşatmasını kaldırtmaya çalıştığını düşünmek, olayların seyrine daha uygun düşmektedir.⁴⁷

⁴² İsfehânî, *age*, s. 132, Ebû Şâme, *age*, s. 305-306, İbnü'l-Esîr, *age*, s. 355, İbn Vâsıl, *age*, s. 61-62, Ebu'l-Fidâ, *age*, s. 60, İbn Haldûn, *age*, s. 341, Makrizî, *age*, s. 175, Aynî, *age*, s. 260.

⁴³ İsfehânî, *age*, s. 132-133.

⁴⁴ İsfehânî, *age*, s. 133, Lyons - Jackson, *age*, s. 160.

⁴⁵ İbnü'l-Esîr, *age*, s. 355.

⁴⁶ Abû'l-Farac, *age*, s. 423.

⁴⁷ Asbridge, *age*, s. 314, Poole, *age*, s. 153-154, Hindley, *age*, s. 153-154, Hannes Möhring, *Selâhaddîn Eyyûbî (1138-1193)*, Çev: Ayşe Dağlı, Kitap Yayınevi, İstanbul 2008, s. 54, Jan Vandeburie, "Salâhaddîn-i Eyyûbî'nin Kudüs Haçlı Krallığı'na Karşı Uyguladığı Strateji (1171-1187)", Çev: Bedrettin Basuğuy, *Bingöl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. I, S. 1, Bingöl 2013, s. 149, Bunun aksi bir görüşe göre Selâhaddîn, kralın Askalân'a

Hristiyan kaynaklarındaki temel sorun, Haçlıların içinde bulundukları zor durumun dini kaygılarla dramatize edilmesi ve savaşın seyri ile ilgili mistik bir anlatımın benimsenmesidir. Örneğin Willermus, tüm olumsuzluklara rağmen Haçlıların Tanrı'ya güvendiklerini ve Bethlehem Piskoposunun taşıdığı Kutsal Haç'ın onları ayakta tuttuğunu anlatmaktadır.⁴⁸ Süryani Patrik Mihail ile Ebu'l-Ferec ise olayı daha dramatik hale getirerek atından inen kralın, kutsal haç önünde secde edip ağladığını, bu tablodan müteessir olan askerlerin ise ölünceye kadar savaşacaklarına dair yemin ettiklerini tasvir etmektedir.⁴⁹ Hatta Süryani Mihail, Müslümanlar aleyhine gelişen mevsim şartlarını ilahi menşee bağlamakta ve *Tanrı'nın inayetiyle savaş esnasında çıkan fırtınada Tanrı'nın, tozları Haçlılar tarafından alıp Müslüman ordusuna doğru savurduğunu* rivayet etmektedir.⁵⁰ Fakat tarihsel açıdan değerlendirildiğinde Haçlıları tetikleyen asıl unsurun, savaş esnasındaki tehlike olduğu görülecektir. IV. Baudouin, ülkesinin yağmalanmasını ve belki de Kudüs'ün tehlikeye düşmesini izlemek yerine, can havliyle bir saldırı düzenlemeyi tercih etmiştir. Haçlıların zamanlama açısından çok yerinde olan bu baskınları, Eyyûbî ordusunun kanatlarının ve hatlarının kargaşa yaşamasına ve ordunun dağılmasına sebep olmuştur.⁵¹ Kralın, askerlerinin bir kısmını yardım için Flandre Kontuna göndermesine atıfta bulunan Willermus, *orada olmayan Flandre Kontu ve Trablus Kontu ile şövalyeler de bu zafere katılsaydı Müslümanlar daha büyük zarar görebilirlerdi* sözleriyle Müslümanların daha büyük bir hezimetten kurtulduğuna işaret etmiştir.⁵²

Ancak Haçlıların, kazandıkları zaferin devamını getirecek, belki de Mısır'a saldıracak kaynaklardan yoksun olmaları, bu büyük zafer düşüncesine gölge düşürmektedir. Nitekim Haçlıların Kudüs'e dönüp Selâhaddîn'den gelebilecek bir saldırısı ihtimaline karşı Kudüs'ün surlarını takviye edip savunma tedbirleri almaları; Ürdün civarına yeni kaleler inşa etmeleri; Selâhaddîn'in kısa sürede kendini toparlaması ve iki-üç ay sonra tekrar Haçlı topraklarına girmesi buna örnek gösterilebilir.⁵³ Bu düşüncüyü destekleyen ifadeler Kadı el-Fâdıl tarafından kaleme alınan bir mektupta şu sözlerle dile getirilmiştir: *Remle olayı görünürde bizim, gerçekte ise düşmanın zararına olmuştur. Bizim üzerimizde unutilan hatırası, düşmanın üzerinde etkili zararı kalmıştır. Kuvvetli olduğumuz hakkında, olayın meydana gelmesinden iki ay sonra, ağır kabileler ve kalabalık orduyla Frenk ülkeleri içine dalarak Şam'a gitmemizden daha büyük delil yoktur.* Bu yenilginin bazı tarihçilerin abarttığı kadar etkili neticelere sahip olmadığını ifade eden Ramazan Şeşen de *düşmandan çok aradaki Sina Çölü zayıat verilmesine sebep olmuştur* değerlendirmesinde bulunmaktadır.⁵⁴ Fakat tüm bu açıklamalara rağmen İslam

girişine göz yumdu. Amacı kralı buraya hapsedip Kudüs'ü başsız bırakmaktı. Sonra Askalân'da kralı kuşatacak bir miktar asker bırakacak ve askerlerinin büyük bir kısmıyla önce Remle'yi, ardından da Kudüs'ü alacaktı. Cemal Toksoy – Fatma Toksoy, *Şarkın En Sevgili Sultanı Selâhaddîn Eyyûbî*, Şule Yay., İstanbul 2015, s. 147-148.

⁴⁸ Willermus, *age*, s. 429 vd. Willermus'un anlatımında dini motifler çok fazla ön plana çıkmaktadır. Gerçek Haç'tan alınan kuvvetle saldıran Haçlıların zafer kazandığı ve Tanrı'nın zafer nasib ettiği her fırsatta dile getirilmektedir. Ancak bu yardım, devamlı olmayacak, Haçlılara günahları yüzünden kızan Tanrı, yardımını esirgeyecek ve Selâhaddîn tekrar galip gelecektir. Bkz. Peter W. Edbury - John Gordon Rowe, *William of Tyre - Historian of the Latin East*-, Cambridge University Press, Cambridge 1988, s. 163-165.

⁴⁹ Abû'l-Farac, *age*, s. 423, Süryani Mihail, *age*, s. 253-254.

⁵⁰ Süryani Mihail, *age*, s. 253-254.

⁵¹ Sallâbi, *age*, s. 377.

⁵² Willermus, *age*, s. 433-434.

⁵³ Marshall W. Baldwin, "The Decline and Fall of Jerusalem, 1174- 1189", (Ed.) K.M. Setton, *A History of the Crusades*, I, The University of Wisconsin Press, Madison 1969, s. 595, P.M. Holt, *Haçlılar Çağı, 11. Yüzyıldan 1517'ye Yakın Doğu*, Çev: Özden Arıkan, Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul 2003, s. 55, Runciman, *age*, s. 349-350, Walter Besant – E.H. Palmer, *Jerusalem –The City of Herod & Saladin*, Chatto & Windus, London 1908, s. 376-377, Oldenbourg, *age*, s. 392, Toksoy, *age*, s. 149.

⁵⁴ Şeşen, *age*, s. 98-99.

kaynakları bu yenilginin ancak Hittîn'deki büyük zaferle telafi edilebildiğini kaydetmektedirler.⁵⁵

Olayların gelişim sürecine baktığımızda Selâhaddîn'in çok büyük hatalar yaptığını ve bunun sonuçlarını çok acı bir şekilde tecrübe ettiğini görürüz. Bazı kaynaklar, bu yenilgi sonrasında Selâhaddîn'in, kendisini zor toparladığını iddia etmektedir. Mesela Michaud, Selâhaddîn'in bir mektubunda *Haçlılar, Eyyûbî ailesinin yıldızını soluklaştırdılar* dediğini nakletmekteyken⁵⁶ Süryani Mihail, *bu zafer, Müslümanların belini kırdı. Selâhaddîn, az sayıda askerle beraber Mısır'a iltica etti, siyahlar giydi, günlerce evinden dışarı çıkmadı ve yas tuttu* diyerek Selâhaddîn'in psikolojisinin bozuk olduğunu dile getirmektedir. Hannes Möhring'in kaydına göre ise bu psikolojiyle hareket eden Selâhaddîn, daha sonra Hama'da aldığı esirlerden bazılarını -İmâdeddîn ve Kadî el-Fâdıl'ın karşı çıkmasına rağmen- katletti.⁵⁷ Her ne kadar Hristiyan kaynaklar Selâhaddîn'in Remle'de büyük bir hezimete uğradığını ve psikolojik bir çöküntü içine düştüğünü ifade etseler de Selâhaddîn bu yenilgiden gelecekteki seferleri için gerekli dersleri çıkarmıştır. Kendilerine çok güvenen ve üzerlerinde zırhları dahi olmaksızın yağmaya dalan askerlerin durumunu gören Selâhaddîn'in, daha sonraki mücadelelerinde düşmanını hiçbir zaman küçümsememeyi ve ihtiyatı elden bırakmamayı öğrendiğini ileri sürebiliriz.⁵⁸ Bunun haricinde Müslüman birlikleri arasındaki bağlantının kopması sonucunda hezimete dönüşen Remle Savaşı, Müslümanlara savaş hatları arasındaki bağlantının korunmasının hayati bir öneme sahip olduğunu öğretti. Remle Savaşı'nın önemli çıkarımlarından biri de İbnü'l-Esir'in altını çizdiği *yağma hırsının felakete sebep olduğudur*. Zira Müslüman askerlerin ele geçirilen ganimetleri koruma gayretine düşmeleri, Selâhaddîn'in ve yanındaki birliklerin düşman karşısında zayıf duruma düşmesine neden oldu.⁵⁹

Selâhaddîn'nin Remle Savaşı'dan edindiği en büyük tecrübelerden biri de onun ilerleyen zamanlarda düzenleyeceği seferlerin güzergâhına ilişkin olup, bir daha doğrudan Mısır üzerinden Filistin'e karşı bir sefer düzenlemeyecektir.⁶⁰ Bu bağlamda olası bir saldırı halinde Askalân, Remle, Yafa gibi yerlerin Haçlılara sığınma imkânı sunması Selâhaddîn'e, sahil bölgesinin saldırı için uygun bir yer olmadığını göstermiştir. Selâhaddîn bu olaydan sonra Haçlı topraklarına derinlemesine dalmak yerine Haçlıları pusuya düşürüp daha organize saldırılar gerçekleştirebileceği yerlere çekmeyi deneyecektir. Ancak bu olay aynı zamanda Haçlıların da savaş stratejileri ile ilgili bazı önemli dönüşümlere sebep olmuştur. Öyle ki

⁵⁵ İbn Şeddâd, *age*, s. 97, Ebû Şâme, *age*, s. 306, Sıbt İbnü'l-Cevzî, *age*, s. 248.

⁵⁶ Joseph Francois Michaud, *The History of the Crusades*, C. I, Eng. Trans: W. Robson, New York 1853, s. 402.

⁵⁷ Süryani Mihail, *age*, s. 254, 256, Möhring, *age*, s. 54-55, Osman Gürbüz, *Selâhaddîn Eyyûbî – Hayatı ve Şahsiyeti*, Rağbet Yay., İstanbul 2012, s. 62.

⁵⁸ Şeşen, *age*, s. 96, Toksoy, *age*, s. 150.

⁵⁹ Şeşen, *age*, s. 96, 98, Keza İbn Vâsıl, Remle'de yaşanan yenilgiye su ve kılavuzların eksikliği kadar savaş birlikleri arasındaki bağlantının kopmuş olmasının da etki ettiğini kaydetmiştir. İbn Vâsıl, *age*, s. 60-61, Yusuf Has Hâcib, Kutadgu Bilig adlı eserinde tedbirli / ihtiyatlı olma konusuna özel bir yer ayırmıştır. Hükümdarların dikkat etmesi gereken hususlar anlatılırken tam da Selâhaddîn'in Remle Savaşı'ndaki hatalarının sakıncalarını açıklayan beyitler dikkatimizi çekmektedir. Özetle bu beyitlerde tedbirli olmakla devletin uzun ömürlü olacağı bağlantısı, savaşta tedbirli olanın galip gelebileceği gerçeği, savaşta tedbirsiz davranmanın ağır sonuçları ve dolayısıyla hükümdarın omuzlarındaki ağır yük vurgulanmıştır: “Devlet işindeki bu tedbir ve uyanıklık, devletin uzun müddet devamı için, daima faydalı olmuştur.” / “İhtiyatlılık beylerin ülkesini genişletir; ihmalkârlık ise, beyliğin temelini göz göre göre sarsar.” / “Harpte kim ihtiyatlı ve uyanık bulunursa, hiç şüphesiz, düşmanı o felâkete uğratar.” / “Böyle hareket etmek ihtiyatlılık ve uyanıklık olur; harpte kim ihtiyatlı davranırsa, o muvaffak olur.” / “Bey çok ihtiyatlı ve çok da uyanık olmalı; beyler ihmalkâr olurlarsa, bunun cezasını başkaları çeker.” / “Hükümdarların omuzlarına ağır yük yüklenmiştir; ey iyi huylu insan, ihmalkâr olma, tedbirli davran.” Yusuf Has Hâcib, *Kutadgu Bilig*, C. II, Çev: Reşid Rahmeti Arat, TTK, Ankara 2003, sırasıyla 440, 2021, 2358, 2353, 2014, 1437 no'lu beyitler.

⁶⁰ Şeşen, *age*, s. 98.

Haçlılar gelecekte savunma savaşını tercih ederek sonucundan emin olmadıkları sürece Müslümanlarla herhangi bir meydan savaşını kabul etmeyeceklerdir.⁶¹

Kaynakça

- Abû'l-Farac, Gregory (Bar Hebraeus), *Abû'l-Farac Tarihi*, C. II, Çev: Ömer Rıza Doğrul, TTK, Ankara 1999.
- Altan, Ebru, "Renaud de Châtillon: Antakya Prinkepsi (1153-1160), Mâverâ-i Ürdün Senyörü (1177-1187)", *Tarih Dergisi*, S. 55/1, İstanbul 2013, s. 1-30.
- Asbridge, Thomas, *Haçlı Seferleri*, Çev. Ekin Duru, Say Yay., İstanbul 2014.
- Aynî, Bedreddîn Mahmûd, *Ikdu'l-Cumân fî Târihi Ehli'z-Zaman: el-Asru'l-Eyyûbî*, C. I, Tah: Mahmûd Rızık Mahmûd, Dârü'l-Kutub ve'l-Vesâiki'l-Kavmiyye, Kahire 2010.
- Azzâm, Abdul Rahman, *Saladin*, Pearson Education Limited, London 2009.
- Baldwin, Marshall W., "The Decline and Fall of Jerusalem, 1174- 1189", (Ed.) K.M. Setton, *A History of the Crusades*, C. I, The University of Wisconsin Press, Madison 1969, s. 590-621.
- Besant, Walter – E.H. Palmer, *Jerusalem –The City of Herod & Saladin*, Chatto & Windus, London 1908.
- Demirkent, Işın, *Haçlı Seferleri*, Dünya Kitapları, İstanbul 2004.
- Ebû Şâme, Abdurrahmân b. İsmâil, *Kitâbu'r-Ravzateyn fî Ahbâri'd-Devleteyn: en-Nûriyye ve's-Salâhiyye*, C. II, Neşr: İbrahim Şemseddîn, Dârü'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut 2002.
- Ebu'l-Fidâ, İmâdeddîn İsmâil b. Ali, *Kitâbu'l-Muhtasar fî Ahbâri'l-Beşer*, C. III, Yay: el-Matbaatu'l-Hüseyniyye el-Misriyye, ty.
- Edbury, Peter W. - John Gordon Rowe, *William of Tyre - Historian of the Latin East*, Cambridge University Press, Cambridge 1988.
- Gülbüz, Osman, *Selâhaddîn Eyyûbî – Hayatı ve Şahsiyeti*, Rağbet Yay., İstanbul 2012.
- Hindley, Geoffrey, *Bir İslam Kahramanı Selâhaddîn*, Çev: Süleyman Genç, Doruk Yay., İstanbul 2011.
- Holt, P.M., *Haçlılar Çağı, 11. Yüzyıldan 1517'ye Yakın Doğu*, Çev: Özden Arıkan, Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul 2003.
- Honigmann, E., "Remle", *MEB. İA*, C. IX, İstanbul 1964, s. 687-689.
- İbn Haldûn, Abdurrahmân, *Târîh-i İbn Haldûn: Dîvânü'l-Mubtedâ ve'l-Haber fî Tarihi'l-Arab ve'l-Berber ve Men Âsarahum min Zevî's-Sultani'l-Ekber*, C. V, Tah: Halil Şihâde-Süheyl Zekkar, Dârü'l-Fikr, Beyrut 2000.
- İbn Kesîr, İmâdeddîn Ebu'l-Fidâ İsmail İbn Ömer, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, C. XVI, Tah: Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türkî, Dârü'l-Hicr, Kahire 1998.
- İbn Şeddâd, Behâeddîn, *en-Nevâdiru's-Sultâniyye ve'l-Mehâsinu'l-Yûsufiyye: Sîretu Selâhaddîn*, Tah: Cemâleddîn Şeyyâl, Mektebetü'l-Hancî, Kahire 1964.

⁶¹ Vandeburie, agm, s. 149-150.

- İbn Vâsıl el-Hamavî, Cemâleddîn Muhammed b. Sâlim, *Muferricü'l-Kurûb fî Ahbâri Benî Eyyûb*, C. I, Neşr: Cemâleddîn Şeyyâl, Kahire 1953.
- İbnü'l-Esîr, İzzeddîn Ebu'l-Hasan Ali Muhammed el-Cezerî, *İslam Tarihi: el-Kâmil fî't-Târîh Tercümesi*, C. XI, Çev: Abdülkerim Özaydın, Bahar Yayınları, İstanbul 1987.
- İsfehânî, İmâdeddîn Kâtib, *Sena'l-Berku's-Şâmî*, İhtisâr: Bundârî, Tah: Fethiye Nebravî, Mektebetu'l-Hancî, Mısır 1979.
- Lane, Stanley – Poole, *Saladin –and the Fall of the Kingdom of Jerusalem*, G.P. Putnam's Sons, London 1906.
- Lyons, Malcolm Cameron - D.E.P. Jackson, *Selâhaddîn -Kutsal Savaşın Politikaları-*, Çev: Zehra Savan, Pınar Yayınları, İstanbul 2006.
- Madden, Thomas F., *The Concine History of the Crusades*, Rowman & Littlefield, United Kingdom 2014.
- Makrizî, Takiyyeddîn Ahmed b. Ali, *es-Sülûk li-Ma'rifeti Düveli'l-Mülûk*, C. I, Tah: Muhammed Abdülkadir Ata, Beyrut 1997.
- Michaud, Joseph Francois, *The History of the Crusades*, C. I, Eng. Trans: W. Robson, New Yok 1853.
- Möhring, Hannes, *Selâhaddîn Eyyûbî (1138-1193)*, Çev: Ayşe Dağlı, Kitap Yayınevi, İstanbul 2008.
- Nuveyrî, Şihâbeddîn Ahmed b. Abdulvehhâb, *Nihâyetü'l-Ereb fî Funûni'l-Edeb*, C. XXVIII, Tah: Necîb Mustafa Fevvâz-Hikmet Kaşlî Fevvaz, Beyrut 2004.
- Oldenbourg, Zoe, *The Crusades*, Pantheon Books, New York 1966.
- Runciman, Steven, *Haçlı Seferleri Tarihi*, C. II, Çev: Fikret Işıltan, TTK, Ankara 1992.
- Sallâbi, Ali M., *Salâh ad-Deen al-Ayubi, -The Establishment of the Ayubid State-*, C. II, International Islamic Publishing House, ty.
- Sekkâr, Sâmi, “Remle”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. XXXIV, Ankara 2007, s. 560-561.
- Sıbt İbnü'l-Cevzî, Şemseddîn Ebu'l-Muzaffer Yusuf b. Kızıoğlu, *Mir'âtu'z-Zamân fî Tevârihi'l-Âyân*, C. XXI, Tah: İbrahim Zeybek, Dârü'r-Risâleti'l-Âlemiyeye, Beyrut 2013.
- Stevenson, M.A., *The Crusaders in the East*, Cambridge University Press, 1907.
- Süryani Mihail, *Süryanî Patrik Mihail'in Vakâyinâmesi (1042-1195)*, Çev: Hrant D. Andreasyan, TTK'da Yayınlanmamış Nüsha 1944.
- Şeşen, Ramazan, *Selâhaddîn Eyyûbî ve Devlet*, Çağ Yay., İstanbul 1987.
- Toksoy, Cemal – Fatma Toksoy, *Şarkın En Sevgili Sultanı Selâhaddîn Eyyûbî*, Şule Yay., İstanbul 2015.
- Vandeburie, Jan, “Salâhaddîn-i Eyyûbî'nin Kudüs Haçlı Krallığı'na Karşı Uyguladığı Strateji (1171-1187)”, Çev: Bedrettin Basuğuy, *Bingöl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. I, S. 1, Bingöl 2013, s. 147-158.

Willermus, (William, Archbishop of Tyre), *A History of Deeds Done Beyond the Sea*, II, Trans: E. A. Babcock-A. C. Krey, Colombia University Press, New York 1943.

Yâkut b. Abdullah el-Hamavî, er-Rûmî el-Bağdâdî, *Mu‘cemü’l-Büldân*, C. III, Dâru Sâdır, Beyrut 1977.

Yusuf Has Hâcib, *Kutadgu Bilig*, C. II, Çev: Reşid Rahmeti Arat, TTK, Ankara 2003.